

УДК 370.01

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ОСВІТИ В РОСІЇ XIX СТОЛІТТЯ

Ю.М.Лавренчук

Анотація. У статті охарактеризовано чинники, що впливали на розвиток освіти в Росії у XIX ст., окреслено етапи становлення та розвитку освітньої системи.

Ключові слова: педагогіка, навчальний план, статут, реформа, система освіти, народна школа, земська школа, народна освіта.

Аннотация. В статье охарактеризованы факторы, которые влияли на развитие образования в России XIX века, очерчены этапы становления и развития образовательной системы.

Ключевые слова: педагогика, учебный план, устав, реформа, система образования, народная школа, земская школа, народное образование.

Summary. The article deals with the dynamics of education in Russia of the nineteenth century. Factors that influenced the development of education in Russia of the nineteenth century and the stages of its formation and development have been characterized.

Key words: pedagogics, curriculum, statute, reform, system of education, public school, zemstvo school, peasant education.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Звернення до минулого дозволяє чітко побачити сучасні проблеми освіти, що дає можливість передбачити основні тенденції її розвитку в майбутньому. Реформування та модернізація сучасної системи освіти неможлива без урахування досвіду попередніх поколінь, які вже розв'язали аналогічні проблеми. Особливої уваги заслуговує період розвитку та формування освіти в XIX столітті, тому що в цей час закладається основа вітчизняної системи освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основні тенденції розвитку освіти в XIX ст. висвітлюються як у роботах дореволюційних дослідників (П.Ф.Каптерев, В.О.Ключевський, П.М.Мілюков), так і в роботах радянських учених (В.Я.Струминський, В.З.Смірнов, Є.М.Мединський, М.О.Константинов). Великого значення в дослідженні проблем розвитку вітчизняної педагогіки в XIX ст. мають праці Е.Д.Днепров та Г.Б.Корнетова.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в аналізі динаміки розвитку освіти в Росії XIX ст., дослідженні основних етапів становлення системи освіти та розкритті факторів, які впливали на становлення та розвиток освітньої системи в Росії XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Згідно з класифікацією П.Ф.Каптерева, на XIX століття припадає два різні періоди розвитку педагогічної науки, а саме період *державної педагогіки*, який охоплює часові рамки від Петра I до 60-х років XIX століття, та *суспільної педагогіки*, який охоплює період, починаючи з 60-х років XIX століття[3].

До часу правління Олександра I в Росії була створена не тільки основа освітньої системи, але й чітко виявлялись два принципи навчання, що суперечили один одному. З одного боку, Петро I вважав, що освіта повинна слугувати потребам бюрократії, тобто готувати компетентних службовців та робітників. З іншого – Катерина II вважала, що від рівня освіченості населення залежить рівень розвитку суспільства і держави загалом. Варто наголосити, що ці дві освітні мети домінували в освітньому просторі Царської Росії аж до революції.

Олександр I намагався синтезувати ці два принципи в одній освітній системі. В цей час уряди європейських держав, відповідно до постулатів доби Просвітництва, надають освіті особливого значення, визнаючи її як спеціальну функцію держави. Відповідно до цього, Олександр I також хотів показати, що освіта була одним із пріоритетів держави. В 1802 році було створено Міністерство народної освіти. Першим міністром освіти став Петро Завадовський, голова Комісії народних училищ при Катерині II, яка при Міністерстві була реформована в Головне управління училищ. У 1803 році були опубліковані «попередні правила» роботи Міністерства народної освіти.

Міністерство народної освіти запропонувало створення рівневої системи народної освіти, яка складалася з наступних рівнів:

- початкова школа або парафіяльне училище з терміном навчання в один рік, що створювалась в кожному поселенні;
- повітове училище з терміном навчання у два роки, яке створювалось у кожному повіті;
- гімназії з терміном навчання у чотири роки, які створювались в кожному місті;
- університети, що створювались у кожному із шести навчальних округів.

Причому університети, гімназії та повітові училища фінансувались державою, а приходські – місцевою владою.

У 1804 році було опубліковано «Статут університетів Російської імперії» і «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам». Згідно з ними вводилась чотирирох рівнева система народної освіти та управління навчальними закладами. Правила 1803 року та Статут 1804 року стали основними орієнтирами в Російській історії. Вони являли собою перехід від австрійської до французької моделі освіти. Перехід від однієї системи до іншої будуть характеризувати розвиток освіти в XIX ст.

Система базувалась на трьох основних принципах:

- безкоштовність;
- безстановість, крім кріпосних селян;
- наступність навчальних закладів.

Згідно зі Статутом 1804 року Російська Імперія була розподілена на 6 навчальних округів з університетами, які очолювались попечителями. До обов'язків попечителя належало відкриття

університету або реформування вже існуючого, управління навчальними закладами округу через ректора. Ректор університету був вибіркою особою, яка обиралася вченою радою і підпорядковувалась попечителю. Ректор не тільки очолював університет, але й керував навчальними закладами округу. В свою чергу директор гімназії, крім управління гімназією, керував усіма школами губернії. Йому підпорядковувались завідувачі повітових училищ, які здійснювали контроль над парафіяльними школами.

Єдиним результатом освітніх реформ Олександра I була адміністративна організація освітньої системи згори до низу, при чому держава в основному зосереджувала увагу на облаштуванні та устрої навчальних закладів для вищих верств населення, продовжуючи повністю ігнорувати початкову ланку освіти, на яку з казни не виділялось майже нічого.

З приходом до влади Миколи I і одночасним повстанням декабристів освітній процес зазнавав значних утисків і обмежень.

14 травня 1826 року в рескрипті на ім'я міністра освіти А.С.Шишкова було сказано, що училищам імперії не вистачає «належного й необхідного одноманіття, на якому повинне базуватись як навчання, так і виховання»[4;62]. З цього приводу при міністерстві народної освіти було створено комісію, яка отримала ряд завдань, а саме:

- порівняти статuti всіх навчальних закладів в Імперії, починаючи з парафіяльних шкіл і закінчуючи університетами;
- перевірити та порівняти навчальні плани та підручники;
- прирівняти статuti навчальних закладів всієї імперії;
- розробити новий навчальний план;
- організувати навчальний процес у навчальних закладах, забезпечивши їх педагогічними кадрами залежно від їхнього рівня;
- заборонити довільне викладання предметів за самовільними програмами та підручниками.

У 1827 році було визначено призначення кожного навчального закладу. В парафіяльних школах могли навчатися діти селян, міщан та ремісників; у повітових – діти купців, торговців і дворян, які не могли собі дозволити навчатися в інших навчальних закладах; в гімназіях – діти дворян і чиновників, причому також дозволялось навчатись дітям інших станів, але крім кріпосних та коронних селян. У такий спосіб було повернено становість в систему освіти. В 1828 році було прийнято новий Статут нижчих та середніх навчальних закладів. Згідно зі статутом зберігалися всі типи шкіл, але було скасовано наступність між повітовим училищем та гімназією. В свою чергу парафіяльні школи та повітові училища стали закінченими навчальними закладами, а для коронних (державних) селян можна було створювати школи, проте за їхні кошти.

Гімназії стали середніми навчальними закладами з терміном навчання у 7 років. Також на допомогу директорам гімназій призначалися наглядачі, які мусили наглядати за навчальним процесом і моральністю учнів. Гімназії поділялись на класичні, які готували до вступу в університет, основна увага тут зверталась на вивчення стародавніх мов, російської словесності, нових мов та історії; реальні, де готували майбутніх військових та держслужбовців, які замість мов посилено вивчали математику та правознавство. При гімназіях засновували пансіонати, в яких учні, крім предметів гімназії, вивчали французьку, танці, музику, фехтування та верхову їзду. До 1850 року в імперії нараховувалось близько 47 таких навчальних закладів.

Університети, згідно зі статутом 1835, були позбавлені автономії, ректор назначався «згори», а не вченою радою, як при Олександрі I. Крім того, вони не мали жодного стосунку до школи [1; 17].

Як і раніше, уряд продовжував зосереджувати увагу на гімназіях та університетах, повністю ігноруючи початкову освіту населення. Значимо, що ж усе таки було зроблено для початкової школи:

- обмежено відкриття приватних шкіл;
- в основу організації державних і приватних шкіл був покладений принцип одноманітності;
- облаштування та фінансування початкових шкіл було покладено на самих селян;
- поділ навчальних закладів на типи мав на меті розподіл народу на стани, причому обов'язок університетів полягав у навчанні тільки вищих верств населення;
- для підготовки педагогічних кадрів у нижчі училища не були обов'язковими спеціальна підготовка чи навчання в спеціальному закладі.

Освітня політика Олександра II базувалась на наступних принципах:

- народна школа повинна бути загальноосвітньою та обов'язковою для всіх;
- початкові школи повинні створюватись скрізь; створення та утримання шкіл для міських та сільських громад є обов'язковим;
- безграмотність населення веде за собою втрату або обмеження його прав;

- при створенні шкіл необхідно брати до уваги реальні потреби населення та локальні умови;
- між школою і суспільством повинна бути тісна взаємодія. Органом такої взаємодії повинні бути училищні ради;
- управління училищами повинне здійснюватись міністерством освіти;
- приватне навчання повинне бути вільним та отримувати підтримку від держави;
- вчителі повинні отримувати спеціальну підготовку. Для підготовки вчителів необхідні вчительські семінарії;
- навчання в початкових школах повинно бути безкоштовним;
- навчання дівчаток повинне бути спільним з хлопчиками.

Потрібно підкреслити той факт, що початок другої половини XIX століття характеризувався великим педагогічним рухом, який сколихнув усі сфери життя суспільства. На відміну від попередніх років, громадкість починає брати активну участь в освітньому процесі. Тому цей період, починаючи від правління Олександра II, П.Ф.Каптерев називає періодом громадської педагогіки. У підготовці освітньої реформи уряд рахувався з педагогічними поглядами та ідеями Л.Толстого, М.Пирогова, К.Ушинського. Великого значення набула стаття М. Пирогова «Питання життя», яка була надрукована в журналі «Морський збірник» у 1856 році, в якій Микола Іванович вперше в історії вітчизняної педагогічної думки порушив проблеми загальнолюдського і гуманістичного виховання та навчання. «Бути людиною» – ось яку ціль ставив Микола Пирогов перед кожним, хто входив у самостійне життя. З руки Миколи Івановича Пирогова почалось активне обговорення проблем навчання та виховання та інших педагогічних проблем: Якою повинна бути школа? Який повинен бути навчальний план та програма школи? Чому навчати і як навчати? Якою повинна бути особистість учителя?

У 50-х роках XIX століття з'являється новий тип школи – недільні школи. Ці школи були створені за громадської ініціативи. Вперше ці школи були створені в Києві за підтримки Миколи Івановича Пирогова. Учнями в таких школах були і діти, і дорослі. Їх навчали письму, читанню, арифметики та Закону Божому. Ці школи були безкоштовними і кожен, хто мав бажання, міг навчатися в них. На початку 60-х років таких шкіл нараховувалось 300, із загальною кількістю учнів у 20 тис. У 1860 році недільні школи були офіційно прирівняні до початкових навчальних закладів. З розкриттям Київсько-Харківського таємного товариства, членами якого були учителі недільних шкіл, влада розпочала розслідування щодо роботи шкіл, у результаті якого в червні 1862 за розпорядженням імператора недільні школи були закриті.

Народні школи підпорядковувалися різним відомствам:

- Міністерству держмайна;
- Міністерству двору;
- Міністерству внутрішніх справ;
- Святому синоду;
- Міністерству народної освіти.

Тому ставши міністром народної освіти, А.В.Головін насамперед підпорядкував міністерству усі навчальні заклади імперії.

14 липня 1864 року Олександр II затвердив «Положення про початкові народні училища». Згідно з цим положенням в імперії існувало два типи початкових навчальних закладів: 1) парафіяльна школа, яка фінансувалась частково державою, а частково місцевим бюджетом; 2) народні училища, створені за підтримки приватної ініціативи. Відтепер народні училища могли відкриватись різними відомствами, товариствами та окремими особами, які вирішували їх платність або безкоштовність. Метою народних училищ було поширення початкових базових знань та формування релігійного та морального світогляду.

Незважаючи на прогресивну політику в сфері початкової освіти, положення 1864 року мало ряд недоліків. Зокрема, відсутність фінансування шкіл сприяло їх створенню лише теоретично, що одночасно визначило їхню долю. Крім того, Положення 1864 дозволяло існування шкіл Святого Синоду окремо від державних шкіл. Дуалізм церковних та державних шкіл на початковому рівні, а також відсутність фінансування характеризуватимуть розвиток початкової школи в останні декади XIX століття [7;147].

В тому ж році 19 листопада було затверджено «Статут гімназій та прогімназій міністерства народної освіти». Згідно зі статутом, створювалось два типи семирічних гімназій – класичні та реальні. Прогімназії також поділялись на класичні та реальні і відповідали чотирьом класам гімназії. Учні прогімназій могли вступати на 5 курс гімназії. Мета класичної гімназії – дати загальну освіту, яка є необхідною при вступі до університету та інші вищі навчальні заклади. В класичній гімназії вивчалися предмети гуманітарного циклу. В навчальному плані реальної гімназії особливе місце надавалось

предметам природничо-математичного циклу, замість класичних (грецької та латинської) вивчалися сучасні іноземні мови. Випускники реальної гімназії допускалися до конкурсних екзаменів у вищі технічні навчальні заклади, проте не допускалися до навчання в університетах.

Освітня реформа Олександра II також стосувалася і жіночої освіти. В затвердженому 30 травня 1858 року «Положенні про жіночі училища міністерства народної освіти» наказувалось утримувати жіночі училища на суспільні, благодійні та приватні кошти. В 1862 році жіночі училища було перейменовано в жіночі гімназії двох типів:

- жіночі гімназії з терміном навчання у 6-7 років;
- жіночі прогімназії з терміном навчання у 3 роки.

Жіночі гімназії мали скорочений навчальний план. Мета навчання в жіночих гімназіях – надати ученицям ту релігійно-моральну і розумову освіту, яка необхідна кожній жінці як майбутній дружині й матері [1;22].

Не менш важливим був університетський статут 1863 року. Його можна назвати одним з найліберальніших законів періоду «великих реформ». Статут 1863 року надавав університетам широку автономію: університетська рада самостійно вирішувала наукові, фінансові, навчальні та адміністративні проблеми. Надавалось право обрання ректора, проректора, деканів і професорів з подальшим затвердженням їх посад міністром освіти. Не було обмежень і в студентському житті – дозволялось проводити студентські зустрічі, створювати студентські об'єднання. Також було скасовано обмеження в кількості студентів, запроваджені статутом 1848 року, в результаті чого кількість університетів через 4 роки подвоїлась [8;17-18].

Важливим явищем в освіті другої половини XIX століття було створення земства. Земство являло собою місцевий орган самоврядування, який займався локальними проблемами: охороною здоров'я, будівництвом доріг та освітою, підтримкою бідних. Земства отримали право відкривати навчальні заклади та займатися їх матеріальним забезпеченням. Вони розробляли плани всезагального навчання, відкривали школи, проводили курси і з'їзди вчителів, розробляли нові підручники та програми, створювали вчительські семінарії. До 1917 року третина від загальної кількості шкіл були земськими.

Прогресивна політика Олександра II зазнала фіаско 4 квітня 1866 року, коли відбувся замах на імператора. Для членів адміністрації цей замах став доказом того, що ліберальна політика уряду загрожувала самодержавству. Перед Олександром II постала дилема, як проводити ліберальну політику, яка б сприяла просвіті населення і водночас не загрожувала самодержавству. Міністр народної освіти Д.Толстой намагався створити умови, які б уможливили проведення такої політики.

В поглядах Д.Толстого щодо реформування системи освіти домінувало три принципи:

- безумовна перевага класичного типу шкіл;
- чітка регламентація навчальних планів та програм;
- встановлення тісного зв'язку між освітньою та виховною функцією школи.

У 1869 році була введена посада інспектора народних училищ, який був наділений не стільки функціями попечительства, скільки функціями контролю. 25 травня 1874 року було прийнято нове «Положення про початкові народні училища». Згідно з ним, керівниками та фактично наглядачами за початковими школами та учительським колективом стали директори та інспектори народних училищ. Представники дворянства очолювали училищні ради і були наділені необмеженими повноваженнями.

В 1874 році було прийнято новий Університетський статут, який автоматично скасував будь-яку автономію університетів.

24 квітня 1880 року після терористичного акту проти Олександра II Толстой пішов з посади міністра народної освіти. Після вбивства Олександра II в 1881 році новий імператор Олександр III доручив обер-прокурору Св. Синоду Костянтину Победоносцеву та міністру освіти Івану Делянову займатися освітньою політикою. Костянтин Победоносцев був суворим противником початкової освіти та прихильником вищої освіти. Незважаючи на це, він називав студентів «натовпом монстрів та мерзотників», тому вважав початкову освіту небезпечною, бо «вона висмикувала населення із його класу та спроможностей» [8; 22]. Замість того, щоб допомагати земству створювати школи, Победоносцев вважав, що тільки церква повинна відповідати за просвіту народних мас. К.Победоносцев прагнув, щоб в університетах навчалися лише діти знаті, а в початкових школах – діти решти населення, при чому вищою ланкою освіти керувала держава, а початковою – церква. Така політика була серйозним кроком назад, тому що за своєю структурою вона нагадувала класову систему освіти за Петра I.

Таким чином, система освіти знову стала становою. В 1887 році міністром народної освіти було видано так званий циркуляр про «кухарських дітей», який забороняв дітям кучерів, лакеїв, поварів, дрібних торговців і їм подібних навчатися в гімназіях та прогімназіях. Основний зміст навчання

отримав формальний характер, викладання древніх мов зводилось до сліпого зазубрування граматики. Земські школи були повсюдно замінені парафіяльними школами.

Однак наприкінці XIX століття становище освіти покращилось. Новий міністр народної освіти П.Вановський зменшив термін навчання в гімназіях до 7 років та ввів у реальних училищах латинь, що дало змогу наблизити навчальні плани гімназій та реальних училищ. Випускникам реальних училищ надавалось право вступу до університету. В молодших класах гімназій були відмінені уроки латинської та грецької мов та замінені на уроки російської мови, географії, історії. В результаті цього збільшилась кількість учнів у гімназіях, причому відсоткове відношення дітей дворян і чиновників зменшилось до 35%, а дітей міщан та селян збільшилось до 45%. В 1095 році університети знову отримали автономію.

Висновки. Здійснений нами аналіз свідчить про авторитарний характер шкільної системи в Росії XIX ст. Освіта в проаналізованій нами період характеризувалась політизацією, утилітарним ставленням до навчання та виховання, низьким рівнем методичного забезпечення, тілесними покараннями учнів, ідеологізацією релігійного та громадянського виховання. Незважаючи на те, що реформи системи освіти мали прекрасну нормативно-теоретичну базу, проте не були втілені на практиці.

Література

1. Бакушкіна, Е. М. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бакушкіна Елена Михайловна ; С.-Петербург. ун-т МВД РФ. – СПб., 2007. – 163 с.
2. История России XIX век: Учеб. для вузов: В 2 ч. Ч. 1. [Текст] / Н. А. Проскурянова, Л.М. Ляшенко, А.В. Клименко; Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М.: Владос, 2001.
3. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. – 2-е изд., пересмотр. и доп. / Каптерев П. Ф. – Петроград: Тип. В. Безобразовъ и К, 1915. – 768 с.
4. Миропольский, С.И. Школа и государство. Обязательность обучения в России /С.И. Миропольский. – СПб.: 1883.-286 с.
5. Рождественский, С.Б. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 / С.Б. Рождественский. СПб.: Министерство народного просвещения, 1902. – 785 с.
6. Ben Eklof. Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861-1914. – University of California Press, 1986. pp.1-340
7. Patrick L. Alston. Education and the State in tsarist Russia. – Stanford University Press, 1969. – p.322
8. Philip Keith Warner. The impact of the Revolutionary era on the Russian educational system. – Texas Tech University, 1987. – p.156.